

קטרת תמיד

זהר עמר, **ספר הקטורת**, הוצאת אָרֶץ - אוניברסיטת תל אביב בשיתוף מרכז אינגבורג רנרט והמדור לתולדות הרפואה בארץ ישראל, תל אביב תשס"ב, 170 + 32 עמודים.

א. מבוא - סקירת נושאי החיבור

שלושה חלקים לו לספר. הראשון, הנושא אופי מבואי, מכיל ארבעה פרקים אשר באמצעותם מכניס הכותב את הקורא לעולם הקטורת בכלל: שורש המילה **קטורת**, שימושיה בתרבות האנושית הקדומה, בישראל ובעמים (באירועים משפחתיים ולצורכי היגיינה), הקטרתה בטקסי פולחן בדתות הקדומות ובשימושי עבודה זרה בעם ישראל. כמו כן דן הכותב גם בקטורת המשמשת לעבודת ה': בתכליתה, במחלוקת שנתגלעה בין הפרושים לבין הצדוקים בסוגיה זו, ועוד.

בפרק נוסף דן הכותב בהיבטים הלכתיים של הקטורת: מי רשאי להקטירה, מאילו מקורות הגיע המימון לרכישת סממניה, האם מותר היה להקטירה גם לאחר החורבן¹ ולנהוג במקרה זה בנוסח "זכר למקדש", אם לאו; ועוד סוגיות מעין אלו. בפרק שלאחריו נערך דיון במעשה הקטורת עצמו: במערכת העצים להכנתה, בהכנת גחלים לצורכה, בכלים המשמשים בהקטרתה - וכל זאת בליווי אירוס מרהיבים.

פן נוסף של מעשה הקטורת שמוצג בפני הקורא הוא מלאכת הכנתה - מלאכה המכונה במקרא "מעשה רוקח" (שמות ל', לה), ובפי חז"ל "פיטום הקטורת" (למשל: תמיד פ"ג מ"ח); מלאכה שתכליתה: ניקוי הסממנים, שחיקתם וכתישתם על ידי פְּטָמֵי הקטורת.²

1. בעניין זה מתייחס המחבר לאירוע שהתרחש לאחר החורבן וסמוך להירצחו של גדליה בן אחיקם (ירמיהו מ"א, ח), שבו אנשים מגולחי זקן וקרועי בגדים, באו משכם ובידיהם מנחה ולבונה, ובדעתם להקריבן באתר החרב. המחבר (עמ' 27) מפתח דיון שעולות בו שאלות הלכה ומנהג בדבר המעשה שיש לעשותו באותו רגע, שהרי מציאות כזו טרם הייתה!
2. המחבר (עמ' 48-50) הציג יפה את פרשת "הדק היטב היטב הדק" ("מפני שהקול יפה לְבָשָׁמִים") - קריאה שהושמעה במהלך הכתישה. אוסיף רק זאת, שבסידור התפילה **שיח שפתותינו** (ש' עמיהוד [עורך], **שיח שפתותינו**, בת ים תשנ"ב) מנוקד בְּשָׁמִים, ומוסיף העורך

בקוראנו זאת, נזכרים אנו מיד בבית אבטינס (על סוגיית אבטינס, ראה: עמ' 42-45, וכן עמ' 143) - פְּטָמִי הקטורת האגדיים - שהוזכרו לגנאי על ידי חז"ל, על ששמרו את סודות המקצוע בחוג המשפחה. כן מהדהד באוזנינו ה'תחקיר' שערכו להם חז"ל: "אמרו להם חכמים: 'מה ראיתם שלא ללמד?' אמרו: 'יודעין היו של בית אבא שבית זה עתיד ליחרב', אמרו: 'שמה ילמוד אדם שאינו מהוגן, וילך ויעבוד עבודת כוכבים בכך'" (יומא לח ע"א); ולבסוף, מה שמחנו לשמוע את השבח ששיבחו חז"ל באומרם: "מעולם לא יצאת כלה מבושמת מבתיהן... שלא יאמרו ממעשה הקטורת מתבסמין, לקיים מה שנאמר: 'והייתם נקיים מה' ומישראל' (במדבר ל"ב, כב)" (שם). נפסח, בינתיים, על תיאורו של חלק ב שבספר ('סממני הקטורת' - המחזיק שני פרקים), ונתאר את חלק ג - הקצר מאחיו, ובו אך פרק אחד בן חמישה עמודים בלבד - החותם את הספר.

חלק זה שונה מקודמיו בזאת שאינו עוסק בַּמְשׁוֹת שבקטורת, אלא בנושאים מטפיזיים הקשורים בה. חלק זה, המוכתר בכותרת **מדרש הקטורת**, דן בקשר שבין הקטורת לבין הר המוריה. כן דן המחבר במשמעות של היתמרות הקטורת: האם היא מציינת את הקשר בין ארץ ושמים, בין קודש לחול, או בין חומר לרוח; או כפי שמבטא זאת פילון האלכסנדרוני: "שהיקר בעיני אלוהים אינו המון הבהמות המוקרבות, אלא הרוח התבונית של המקריב ברוב טהרתה"³.

בחלק זה מביא המחבר קטע מ'ספר אדם וחווה', המסופר בו, שברגע שילוחו של אדם מגן עדן ביקש הוא מן המלאכים רשות לקחת מספר ניחוחים מגן עדן, על מנת שיוכל להקריבם לפני ה' לאחר צאתו. לאחר קבלת הרשות מאת הקב"ה, נטל אדם את ארבעת הסממנים האלו: "כרכום ונרד וקנה וקינמון"⁴.

עוד דן הוא בקשר שבין אבות האומה לסממני הקטורת, ובהקטרת אש זרה (מעשה נדב ואביהוא, וכן קורח; אשר סם המוות ניתן בהם בהקטירם אש זר). עמר מסיים חלק זה בשני נושאים: בחביבותה של הקטורת בעיני ה', ובזאת שהיא מסמלת את כפרתם של ישראל; ואין להוציא עליה לעז: כיוון שאין הקטורת ממיתה, אלא **החטא ממיתה!**

שהייתה זו קריאת עידוד לַבְּשָׁמִים, כקריאת העידוד - אַח אַח - של מעבדי העורות בעירם שבתִּימוֹן, בשעה שכתשו עלי אטד לצורכיהם.

3. **כתבי פילון ב; ספר המצוות**, ירושלים תשנ"א, עמ' 289.

4. 'א כהנא (עורך), **הספרים החיצוניים** א, ירושלים תש"ל, עמ' יג.

ב. אחד עשר סממנים היו בה - דיון במרכיבי הקטורת ובמשמשיה

בחלקו השני של הספר (פרק ה') עוסק עמר במרכיבי הקטורת ובמשמשיה: בזיהויים, בתיאורם ובשיעורם (מידות ומשקלות). זיהויים עומד במרכז מחקרו⁵ ואכן זהו 'מגרשו הביתי', ונעמוד לקמן על חלק מהם.

צָרִי - "נטף" המקראי, שאליבא דרבן שמעון בן גמליאל: "...אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף" (כריתות ו ע"א), מזוהה על ידי המחבר כבושם האפרסמון; ומכאן הולך עמר ופורש יריעה רחבה שכל כולה מוקדשת לאפרסמון, על שלל ההיבטים הקשורים בו: הופעתו במקורות היסטוריים ובמצאים ארכאולוגיים, תכונותיו, שימוש בקטורת ועוד.⁶

ציפורן - "שחלת" במקרא, המתורגמת "ציפורן" (בתרגום היווני ובאונקלוס), נד זיהויה - אליבא דעמר - בין שלושה עולמות: עולם הצומח (רש"י שמות ל', לד: "שחלת - שורש בושם חזק ומצהיר כציפורן"), **עולם החי** - רכיכה (רמב"ן, שם: "והשחלת, ציפורן - יוצא מן היים"), **ועולם הדומם** ("אבן חן המכונה אוניכ[ק]ס", והוראתה ציפורן. מונח זה מחליף בתרגום השבעים ובוולגאטה את המילה "שחלת", וכן את המילה "שוהם" - אחת מאבני החושן).⁷

חלבנה - זיהויה אינו מוחלט והריח הנודף ממנה הינו רע וחרף. לדעת המחבר בזאת מתבטאת 'תרומתה' לקטורת - הוספת ריח חרף על מנת למזגה.⁸

לבונה - זהו הסממן המובהק ביותר, אומר עמר. כמעט שאין מחלוקת באשר לזיהויה (שמה מעיד על צבעה), והשורש 'לבן' משמש גם בלשונות אירופיות: אנגלית Olibanum, וצרפתית - Oliban, אל אין יסוד לחפשו בהרי הלבנון בגלל השורש 'לבן'.

5. כך הוא מצהיר בעמ' 56.
6. ברצוני לציין, שהמילה 'אפרסמון', שאיננה עברית, מוצאה - למעשה - עברי הוא. נעקוב אחריה במסלול נדוידה בלשונות השונות עד הגיעה לצורה 'אפרסמון'. תחנה ראשונה, עברית: בָּשֶׁם ("אריתי מורי עם בשמי" - שה"ש ה', א); שנייה, ארמית: בּוּשְׁמָא / בְּשָׁמָא; שלישית, ערבית: בַּלְשָׁם (עמר, עמ' 64-65, מציין שעל שבר כד שנמצא במצדה רשום "בלסנה", ועל קנקן הנמצא במוזאון ישראל [מוצאו בלתי ידוע] רשום "בלזמה"); רביעית, יוונית: Balsamon; ותחנה אחרונה, לטינית: Balsamun, הדומה בצלילו ל'פרסמון' (חילופים ידועים בין עיצורי למנ"ה). הבוטנאי/בלשן ע' לָף (לב - Low) טוען שהמילה אפרסמון נוצרה מהרֶקְבָה של Balsamon היוונית עם אפורסמא שבארמית הסורית.
- לסיום, נראה ש"לא בא כבשם ההוא" (מ"א י', י), אליבא דעמר (עמ' 60; על פי יוסף בן מתתיהו), הינו האפרסמון שניתן לשלמה המלך על ידי מלכת שבא.
7. ראה: עמר, עמ' 79; ונראה שזו הסיבה מדוע צריך היה לעבדו עיבוד אינטנסיבי: לשפתו ולייפוטו באמצעות בורית כרשינה ולהשרותו ביין קפריסין, ואילולא כבוד המקדש היו שורין אותו במי רגלים (הידועים בחריפותם).
8. ללמדנו, ש'ריחם הרע' של פושעי ישראל (חלבנה) יפוג בהצטרפם לצדיקים (סממני הקטורת; כריתות ו ע"ב).

מור - נוסף לשימושו בקטורת שימש הוא אף בתחומי הקוסמטיקה (להשרת שיער, לסיכת הגוף - כמסופר במגילת אסתר ובספר יהודית י', ג) והרפואה.⁹ עמר ממשיך לסקור את יתר סממני הקטורת ואת משמשיה ('סממנים נלווים', בניסוחו, הנקראים גם: 'מתקני הקטורת', 'מכשירי הקטורת'), ולדון בהם בהרחבה. אנו נביא את עיקרי דבריו, ונוסיף בשוליהם הערות שבכוחן להאיר זוויות שונות. יתר הסממנים - קציעה, שיבולת נרד, כרכום, קושט, קלופה, קינמון.

כָּרְכָּוִם¹⁰ - הכרכום נזכר בשיר השירים (ד', יד): "נרד וכרכם קנה וקנמון...". הוא נזכר גם בספרות חז"ל - כירק שדה, כצמח שעל פי גונו הגדירו חז"ל את צבע דם הנידה; וכניב - "נתכרכמו פניו" - המתאר את שינוי צבע פניו של אדם כתוצאה מבושה, מצער וכי"ב.

קוֹשֵׁט¹¹ - שני מינים ישנם בו: שחור, ולבן. נקרא בהינדית Kust, ביוונית Kostos. **קִנְמוֹן** - לדברי עמר, היה הקינמון אחד מן הבשמים היוקרתיים של העולם העתיק; ושמו מובא במקרא בשלוש היקריות, וכן במקורות חז"ל, ובחלק מן ההיקריות שם אף מתוך געגוע והתרפקות נוסטלגית:

עצי ירושלים של קינמון היו, ובשעה שהיו מסיקין מהן, ריחן נודף בכל ארץ ישראל, ומשחרבה ירושלים נגנזו, ולא נשתייר אלא כשעורה ומשנכח בגזאי דצימצמאי מלכתא [= ונמצא בגנזך צימצמאי המלכה] (שבת סג ע"א).
קנמון הזה היה גדל בארץ ישראל והיו עזים וצבאים אוכלין ממנו (בראשית רבה סה יז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 729-730).¹²

9. השם 'מור', נוסף לשתיים עשרה היקריות שבמקרא, בא עשרות פעמים בספרות חז"ל, ונביא אחת מהיקריות אלו (הנוגעת בקוסמטיקה): "...אמר רבי יצחק, שהיו מביאות מור ואפרסמון ומניחות במנעליהן, וכשמגיעות אצל בחורי ישראל בועטות ומתיזות עליהן ומכניסין בהן יצר הרע" (יומא ט ע"ב).

10. כאמור לעיל (עמ' 2), נמנה הכרכום - על פי 'ספר אדם וחווה' (**שבספרים החיצוניים**, ראה הערה 444 בספר) - עם ארבעת הבשמים שנטל אדם הראשון בעת גירושו מגן עדן.

11. המחבר מעדיף לציין את השי"ן שב**קושט** כשי"ן ימנית, תוך הפניית הקורא למאמרו של מנצור (ראה ביבליוגרפיה בספר), אולם בסידור **איש מצליח** (בני ברק תשס"ד) ובדברי ההסבר המנומקים של בעל הסידור בנספח ל'אוקמי גירסא', מצדד המחבר בקיומה של שי"ן שמאלית במילה זו. נימוקיו, בקצרה, הם: לַבְּדֵל קוֹשֵׁט הצמח מקוֹשֵׁט (דברי אמת); בסידור הרש"ש (כ"י): **קסט** בסמ"ן; ודוגמות נוספות למילים שיש בהן חילופי ש/ס; ויעויין שם. נוסף לזאת, אזנינו השומעות שצילי שי"ן נשמעים גם בהינדית וגם ביוונית.

עוד אומר שם, בעל **איש מצליח**, שיש לומר בתפילה 'קושט' ואין לומר 'הקושט' בה"א היידוע. זאת כיוון שרק ארבעת הסממנים הראשונים המפורשים בכתוב באים בה"א היידוע וכל השאר בלעדיה, ולכן כך יש לנהוג גם בהגיית 'קושט'.

12. המחבר דן (עמ' 124) במקור השם על יסוד הדברים שהובאו במסכת שבת (סה ע"א), ויעויין שם גם בדברי הרב עדין שטיינזלץ המעיר (במהדורתו לתלמוד): "...מקור המילה הוא בפרסית - Dārīcīn - עץ (הבא) מסין, והוא עץ הקנמון".

סממנים נלווים ('משמשי הקטורת') - בורית כרשינה, יין קפריסין, חמר חיור עתיק, מלח סדומית, מעלה עשן, כיפת הירדן; ואלו שנאסרו בשימוש: דבש ומי רגלים.

בורית פְּרָשִׁינָה¹³ - ייעודה, לְשָׁפוֹת את ה'ציפורן' (שכאמור לעיל היא רכיכה ריחנית שצבעה שחור, צמח, או אבן טובה) כדי שתהא נאה. על דעת הכל, אומר עמר, מוסכם שהבורית היא סממן בעל תכונות ניקוי, וכן שיש לו מספר הצעות זיהוי באמתחתו.

יין קפריסין - שורין בו את הציפורן כדי שתהא עזה - יין חזק ביותר שבא להגביר ולחדד את חוזק ריחה של ה'ציפורן'. בשתי שאלות דן המחבר: האם מדובר בִּיין ענבים, או שמא במשקה הנוצר מצמח אחר? ועוד, האם 'קפריסין' שם מקום הוא, שמשם מגיע יין זה, או שמא חלק הוא בצלף (בערבית - קבאר)? מובא במשנה:

ר' אליעזר אומר, הצלף מתעשר תמרות ואביונות וקפריסין (מעשרות פ"ד מ"ו). הרמב"ם סובר שאלו הם פירות הצלף. רש"י - קליפת הפרי. וחוקרים בני ימינו - ניצני הפרחים.¹⁴

חֶמֶר חִיּוֹר עֵתִיק - "אם אין לו יין קפריסין, מביא חמר חיור עתיק" (כריתות ו ע"א). עמר מביא בספרו (עמ' 134-135) מספר פירושים ל"חמר חיור עתיק": יין לבן ישן; יין שבא מחורין שבעבר הירדן המזרחי (חורן - שם האזור, וכן חוור, המורה על לבנונית היין); יין אחר (חורין); וכן: חמר = בושם (סממן) על פי הערוך (על יסוד שבת סב ע"ב).¹⁵

13. בן יהודה סובר שבְּרִית (שורש ברר) באה במשקל גְּפְרִית = בְּרִית. הצמח, אומר פליקס (י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן תשכ"ח, עמ' 298-300), גדל בערבות ובמלחות ויש בו חומרים אלקליים, כאותו שלג המוזכר באיוב (ט', ל): "אם התרחצתי במו [במי קרין] שֶׁלַג והזכותי גָּבַר כְּפִי". ההקבלה בַּר-שֶׁלַג מלמדת שגם שלג (אשלג) כבר הינו חומר רחצה וכביסה, כמובא במשנה: "...מי רגלים, נתר וברית, קמוניא ואשלג, כדי לכבס בהן..." (שבת פ"ט מ"ה). ראה: א' נתנאל, 'בשביל העברית של ערוגת הקטורת', **על אתר ב**, תשנ"ו, עמ' 97.

14. ראה הערה 594 שם. על הקשר שבין קפריסין ור' אלעזר הקפר, ראה: א' נתנאל, 'פרשת שמות - על שמות פרטיים בכתובות מן הגולן', **על אתר ד-ה**, תשנ"ט, עמ' 220-222.

15. השערה נוספת בסוגיה זו הבאתי (על פי **אוצר התפילות**, עמ' 154) במאמרי (לעיל, הערה 13) עמ' 98, שעל פיה אין חמר = יין, אלא, בשינוי ניקוד, חֶמֶר = מידה, כדלקמן. נאמר ביחזקאל (מ"ה, יא): "האיפה והבת תכן אחד יהיה לשאת מעשר החֶמֶר הבת ועשירת החֶמֶר האיפה...". אומר הרד"ק על אתר, ש'חומר' הוא מידה שווה ליבש וללח.

כן אנו מוצאים במקומות נוספים במקרא שחומר מציין מידה, כגון: "זרע חמר שעורים בחמשים שקל כסף" (ויקרא כ"ז, טז), "ויאספו את השלו הממעיט אסף עשרה חֶמֶרִים" (במדבר י"א, לב), ועוד.

על פי האמור לעיל, ניתן לפרנס את שנאמר בפרשת הקטורת - "ואם לא מצא יין קפריסין מביא חמר חיור עתיק" - בדרך זו: אם יש לו יין קפריסין (יין חזק) די אם יביא ג' סאין + ג' קבין, אך אם אין תחת ידו יין חזק, יביא מיין אחר מידה (חומר) גדולה מן המידה דלעיל.

מעלה עשן - לא נדבר במעלה-עשן, אולם נביא סיפור מרגש שבחר המחבר להביא בעניינו:

אמר ר' עקיבא, פעם אחת סח לי ר' ישמעאל בן לוגא: פעם אחת יצאתי אני ואחד מבני בניהם [של בית אבטינס] לשדה ללקט עשבים, וראיתי ששחק ובכה. אמרתי לו, מפני מה בכית? אמר לי, כבוד אבותי נזכרתי. ומפני מה שחקת? אמר לי, שעתיד הקב"ה להחזירה לנו. ומפני מה נזכרת? אמר לי, **מעלה - עשן** כנגדי. הראהו לי! אמר לי, שבועה היא בידינו שאין מראין אותו לכל אדם! (יומא לח ע"א).

מי רגלים - התמיהה שמי-רגלים (שתן) יוכנסו למקדש מובעת בדברי המחבר, המביא, בעניין זה, מדבריהם של הכל בו (הסובר שזהו מעיין בשם מי רגלים) ושל מחזור ויטרי המעלה שתי הצעות לזיהויו של משמש-קטורת זה. שתי ההצעות הנ"ל עוקפות את הרעיון שמי רגלים ממש הוכנסו לעזרה, או בכלל שימשו בקטורת: "מי רגלים, יש אומרים עשב הוא ששמו מי רגלים, ויש אומרים מעיין¹⁶ הוא ששמו מי רגליים".

ג. אחרית דבר

מסע ארוך עשינו בערוגת הקטורת, ובמהלכו נתוודענו לסממניה: אחד עשר הנבחרים, ששת משמשיהם, ושניים שנדחו (דבש ומי רגליים). הרצאת הדברים הייתה בוטחת, וזאת כיוון שחוט דידקטי בעל הסממנים הבאים היה משוך עליה:

1. בפתיחה - שנעשתה באמצעות מספר פרקי מבוא - הפגיש המחבר את הקורא עם מקורות קדומים: מקרא, מקורות חז"ל ומקורות היסטוריים חיצוניים, ששפכו אור על הקטורת מהיבטים שונים: מעשה הקטורת, פיטומה, שימושיה ועוד; תוך שילוב מדרשים (חלקם מרגשים) המאירים אותה באור מיוחד. פרקי המבוא - המחזיקים כחמישית מעמודי הספר! - מובילים את הקורא במעין מנהרת זמן שבלכתו בה **חש** הוא את פרשיית הקטורת, ובצאתו ממנה הוא מגיע לחלקי הספר האחרים, ולחלק ב במיוחד, שם הוא רוכש ידיעות רבות בעניין מעשה הקטורת; ידיעות שנקנו על ידי המחבר וניתנות לקורא, באמצעות כלים מדעיים.

נכון נהג המחבר, ששב וחקק את חלק ב בחלק ג: **מדרש הקטורת**, העוסק אף הוא בעניינים רוחניים-שמימיים הנוסכים 'אוירת נשמה' על החיבור, על אף

16. הרב ברוך אפשטיין, בעל **תורה תמימה** (בספרו **ברוך שאמר**, תל אביב תשכ"ה, עמ' לה), מזהה מעיין זה עם עין רוגל - שמ"א י"ז, יז - ומתרגם יונתן "עין קצרא", הִיִּינו עֵין כּוּבֵס (פירש רש"י: קצרא = כובס). במעיין זה, שכיבסו בו בגדים, היו משפשפים את הבגדים ברגלים; ועל שום עבודת הרגלים, לא התירו להכניס את מימיו למקדש, מפני הכבוד. ראה מאמרי (לעיל, הערה 13), עמ' 99.

קטרת תמיד

שניכר במחבר שנושא חלק ב שבספר, תיאור הסממנים וזיהויים, הוא תעודתו העיקרית. פרשת 'בית אבטינס' - שאיננה קשורה במישרין לתהליך הכנת הקטורת אלא עיקרה הוא דרכי ארגון הקהילה, ובמקרה זה דרכי התמודדותם של מנהיגי הקהילה במונופוליסטים החיים בקרבה - היא דוגמה אחת לנאמר לעיל.

החוט הדידקטי המלווה את החיבור לכל אורכו, לא היה משאיר את רושמו המלא, אלמלא מצאנו בו סגולות מרובות בתוך ובעטיפה.

2. לסיום, מן ההערות המחמיאות לאלו הבונות:

א. מן הראוי היה לצמצם במספר הערות השוליים על ידי העברת חלק מהן לגוף הטקסט, ובעיקר מכוונים דבריי להערות קצרות כציוני פסוקים. שינוי זה יחסוך לקורא את הדילוג מהכא להתם ומהתם להכא.

ב. ידע רב (מאוד!) משוקע בספר, וכדאי להעביר חלק ממנו לנספחים - לטובת הקורא המעוניין.